

Баҳодир КАРИМ

BOBUR VA QODIRIY

“Бобурнома” ўқийтган Отабек

“Ўткан кунлар” романининг “Мажбурият” фаслида бундай эпизод бор: “Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек “Бобурнома” мутолааси билан машғул эди”. Ҳасанали асл ниятини билдирмай “ҳаммомга бориш”га рухсат сўрайди. Отабек кўзини китобдан узмай “Юмишим йўқ, бораверингиз”, деб жавоб беради (Абдулла Қодирий. *Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 38-38-бетлар. Кейинги кўчирмалар ана шу манбадан олинади ва саҳифа рақами кўрсатилади*). Машҳур китоблар орқали қаҳрамонни баланд мақомга кўтариш, унинг маънавий бойлигига урғу бериш, аниқ деталь воситасида образга маҳобат бағишлаш дунё адабиётида ҳам, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам, Абдулла Қодирий ижодий биографиясида ҳам учрайди. Отабекнинг “Бобурнома”ни мутолаа қилиши “Ўткан кунлар” илдизи хусусида фикрлашга, тасвирдаги ички манера, сўздаги ростлик, характер мантиғи, айниқса, романининг поэтик нутқи – тили тўғрисида айрим мулоҳазалар айтишга имкон беради. Тасаввур кўлами

“Бобурнома” матни стони бўйлаб кенгайди. Адиб бошқа асарларида ҳам бу муаззам китоб ва унинг соҳибини эслайди. Бобурга “фотих” – фатҳ этувчи сифатини беради; “Бобурнома”ни “кенг рухлик, ўз замониға очуқ фикрлик...” китоб деб атайди. Қурдошлари билан баҳсда “Бобурнома”дан “далиллар келтурмак”ка чоғланади (Абдулла Қодирий. *Диёри бакр. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2007. 106-бет*). Манбалардан маълумки, қатағон (“дапсан”) йиллари Қодирий иккинчи марта қамоққа олинганида кутубхонасидаги араб имлосида ёзилган етмишдан ортиқ мумтоз китоб йиғиштириб кетилади. Эҳтимол улар орасида “Бобурнома” ҳам бўлгандир.

Хўш, нега Абдулла Қодирий ва “Ўткан кунлар” мавзuidaги фикр йўли Бобур Мирзо ва “Бобурнома” тарафга бурилмоқда? Нима учун Қодирий ижоди ва таржимаи ҳолидан Бобур ва “Бобурнома”ни излаб қолдик? Адабиётшунослар Қодирий романларининг шухрати, таъсир кучи, тасвир тиниқлиги, тилининг гўзаллигига урғу беради. Энди ана шу фазилатлар илдизини ҳам тадқиқ этиш лозим. Қилқалам адиб ўзбек, рус ва жаҳон адабиётидан, фольклор ва халқнинг жонли ти-

лидан баҳраманд бўлганига шубҳа йўқ. Фикримча, ушбу баҳрамандлик илдининг бир қирраси “Бобурнома”га бориб тақалади. Шу боис “Бобурнома” билан “Ўткан кунлар” орасидаги поэтик боғламни (боғичларни) тадқиқ этишга зарурат сезилади. Абдулла Қодирий феномени кўп-қуруқ саҳрода ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Текис саҳрода ҳайбатли тоғ ўсиб чиқиши учун ер остида қайноқ вулқон булоқлари бўлиши шарт. “Ўткан кунлар” романи учун “Бобурнома” шундай булоқлардан бири вазифасини ўтаган бўлса не ажаб!

Жон қадри – умр мазмуни

Бадий асардаги ишқ-муҳаббат, ҳаёт ва ўлим, турмуш зиддиятлари, инсонлараро тўқнашувларнинг баёни ўқувчини бефарқ қолдирмайди; умр мазмуни ва жон қадри хусусидаги ҳаётини ҳикматлар эса асарнинг фалсафий мазмунини бойитади. “Бобурнома” ва “Ўткан кунлар” ана шундай ўғитларга бой. “Ўткан кунлар” романида Мирзакарим қутидор ўтган йиллар суронига қоқиб “**Умр – отилган ўқ эмиш**” (15-бет), дейди. Аслида, умр мазмуни хусусида фикрламаган, ҳаёт моҳияти борасида ўйлаб кўрмаган одам кам топилади. Зеро, ватан, муҳаббат, ҳаёт, ўлим, садоқат, дўстлик – бадий ижоднинг бош мавзулари саналади. Рус адиби Лев Толстойнинг “Тафаккур қилмоққа қодир инсон нимани ўйлашидан қатъи назар, ҳамиша ўлим тўғрисида ҳам фикр юритади” деган мазмундаги гапи бор. Жон қадри, умрнинг ўткинчилиги, дунё синовлари ҳамда ўлимни эслаш – ўзи ва ўзлигини англаган ориф инсонга хос фазилат. Бобурнинг бошига турли кўргиликлар ёғилиб, омад ундан юз ўгирган ва душмани Аҳмад Танбал одамлари изига тушиб таъқиб этган, ўз таъбири билан айтганда, “иш тадбирдан ўтган” кунларда у “**Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш**”, деб ёзади (107-бет). Бобур реалистик таъсирлари, иқдорлари, ҳақгўйлиги, типирчилаб турган юрагини ўқувчига қўшқўллаб тутқизиши билан дунё адабиётида нодир ижодкорлар қаторида туради. У ўзини, сўзини, юзини, амалию аъмолини пардаламайди. Иккиланиши, андишаси, ғазаби, кўнгил фўлғуласи ва безовталиги ҳақида очиқ-ошқо-

ра ёзади. Шаръан қаралганда, кундалик намоз ибодати билан маъжун истеъмоли, ақл-хушни оладиган чоғир ичишнинг бир инсон фитратида жамланиши ижобий хислат эмас. Бобур буни ҳаммадан ҳам яхши билади, шу

боис ён-атрофидаги мулозимларини чоғир ва маъжунга мажбурламайди; на ортиқча дағдаға ва на даъват қилади. Ҳолбуки, у чоғир мажлисларию маъжунхўрлигини, тонгла сабухий қилишларини бемалол сир тутиши мумкин эди. Қалам қитирлатиб “Вақое” битаётган ҳукмдорни кузатиб туриш, уни тафтиш этишга гувоҳларнинг юраги бетламас эди. Аммо Бобур Яратгувчининг “самиун басир”, “қулли шайъун қодир” лигига, барча ишларни “киромин котибин” малоикалар амал дафтарида аллақачон ёзиб қўйганига инончи боис ҳақ сўзларни битади. Бутун айбу гуноҳини, бор эзгулигу одамийлигини, барча тавбаю тазарруларини очиқ баён қилади.

Таъриф этилаётган иккинчи зот – Абдулла Қодирийнинг ўз қўли билан ёзган бундай тарихий иқдорномаси ёки кундалиги йўқ ҳисоби. Адибнинг “Суддаги нутқ”и, замондошларининг хотиралари, Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида”, Масъуд Қодирийнинг “Қодирий ёди” китобларида бу хусусда айрим маълумотлар учрайди, холос. Бироқ тахминимизча, Бобур билан Қодирийнинг табиати, тафаккур тарзи, адабий-эстетик идеаллари, одамга ва оламга муносабатида қандайдир яқинлик бор.

“Ўткан кунлар”да адиб “Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиқ кўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, **инсон учун дунёда ўлумдан кўркунч нарса йўқ**” (320-бет), деб ёзади. Ёзувчи келгуси воқеаларни ўқувчига олдиндан сездиришнинг махсус адабий усулини қўллайдими ёки бу ички бир туйғу даъвати билан эдими,

хартугул, Кумуш охирги мактубида онаси-га “Маним бўлса нима учундир **юрагимда бир кўркув бор...**”, дея арзи ҳол этади (363-бет). Воқеалар ривожланиб кўркув сири очилади, захарланган Кумуш “жомга ўқчиб қусар эди”. Айбдор Зайнаб Юсуфбек ҳожи уйдан ҳайдалади, акалари уни кишанлаб қўяди. Жинниргани қози ва табиблар томонидан тасдиқлангач, жазо ҳукми унинг устидан кўтарилади. Дарвоқе, захарланиш ҳодисаси подшоҳ Бобур ҳаётида ҳам юз беради. Ҳиндистонийлар кўлидан захарли ош егач, унинг кўнгли беҳузур бўлади. Бу тўғрида “Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустум” (281-бет), деб ёзади у. Айбдорлар жиноятига яраша жазо олади: бирининг териси тириклайин шилинади; яна бири фил оёқлари остига ташланади. Бир ўлимдан қолган Бобур гўё онадан қайта туғилгандек бўлади. “**Тенгри менга бошин жон берди**”, деб шукрона айтади у. Жон ҳалқумга келган бундай вазиятларда ҳаёт инсонга қанчалар қадрли кўринади! Ўша кезлар Бобур бундай ёзади: “**Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадри...**” (282-бет). Аслида инсон ҳаёти ижтимоий-маънавий ва руҳий-моддий зиддият, мураккабликлар устига қурилади; ўзини ва ўзлигини англаганлар фурсатни ғанимат билиб, охират учун озиқа жамлайди; савол-жавобга ҳозирлик кўради. Чунки Бобур таъбирича, “ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат **ажал паймонасидин ичкусидур** ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға кетибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур” (289-бет). Ушбу фикр давомидан муаллиф барчага машҳур “...дахр аро қолди фалондин яхшилиғ” мисраларига ҳамоҳанг мардона бир гапни ёзади: “**Ёмон от била тирилгиндин яхши от била ўлган яхшироқ**”.

“Ўткан кунлар”да ҳаёти мазмуни хусусида мушоҳада юритаётган Юсуфбек ҳожи дейдики, “Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим... Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни оёқ ости қи-

лишға ҳозирланган биз итлар Яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалоқат чуқуриға қараб судрағучи албатта Тангрининг қаҳриға сазовордир” (294-295-бетлар). Ҳожи беш кунлик умрида “дунё можароларидан этак силкиб гўшаъи охират тадорики”ни кўришга рағбат ва зарурат сезади. Абдулла Қодирий ҳам Ватани ва миллатига бўлган севгиси ва ҳақ сўзи эвазига ҳожи каби ўзига азоб-уқубат, тухмату бўҳтон орттириб олди. Аммо адибнинг фавқуллодда жасорат эгаси экани ва бу мардона фазилат қаҳрамонлари табиатиға кўчгани рост. Бу ўринда уч душман билан бир ўзи олишган Отабекни ёки дор остида ўлимга тик боққан Анварни эслаш жоиз. “Ҳақиқат, очиб сўзлашдадир” ҳикмати ҳаётий дастури бўлган адиб “Суддаги нутқ”ида мустабид даврнинг “одил суд”ига қарата “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, “их” дейдиган йигит эмасман... Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган содда, гўл, виждонлик бир йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича, маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир”, дейди (*Суддаги нутқ*. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1989 йил, 1 декабрь). Кейинги ҳибсда ҳам “Менга қўйилган айбларни бошдан-оёқ рад этаман. Ҳақиқат йўлида... ҳеч қандай жазодан, қийноқдан кўрқмайман. Агар отмоқчи бўлсаларинг, кўкрагимни кериб тураман...”, деб мардона сўзлайди (*Қодирийни кўмсаб. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 6-бет*).

Ана шундай мардона ҳаққоният, фавқуллодда жасорат ва улкан шижоат Бобур шахсиятиға улуғворлик бағишлайди. Унинг фотиҳлиги, элободчилиги, бағрикенглиги, дўсту душманларига кўрсатган муруввати, айниқса, фарзандидан жонини ҳам аямагани – олис мозийнинг ўчмас ҳақиқати. Ўғли Ҳумоюннинг дардига ҳақими ҳозиклар “...яхши нимарсаларни тасаддуқ қилмоқ керак”, деб ташхис қўяди. Бобур “Ҳумоюннинг мендин

ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ” дея уч марта ўғлининг теграсида айланиб “...мен кўртардим ҳар не дардинг бор” дейди. “Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихат бўлиб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим” (355-бет). Бундай вазиятда Ҳақ билан авлиёсифат инсон орасидаги пардалар кўтарилади. Тоza юракли отанинг чин дуоси Тангри ҳузурига ўқ боради ва ижобат бўлади...

Замон ўлчови

Инсон ақли билан чегараланган замон – эра, аср, йил, фасл, ой, ҳафта, кун, соат... каби қўламли астрономик тизимни ташкил этади. Ижод аҳли юз берган воқелик тасвирида – вақт ифодасида астрономик тизим унсурларидан турлича фойдаланади. Бадиий асарда замон – вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятга кўчади. “Замон” тушунчасининг аниқ бўлагини кун ва тун – йигирма тўрт соат ташкил этади. Бу ҳисоб учун Қуёш ҳаракати, аниқроғи, Ернинг ўз ўқи теграсида айланиши асос саналади. Ижодкор замон тасвирида қуёшнинг чиқиши, ботиши ёки соат милларининг чопишига эътибор беради. Қодирий романларида кунлик вақтнинг “қуёш ботган”, “саҳар пайти” ёки “соат ўн иккида”, “кечки соат тўртларда...” тарзидаги ифодаси онда-сонда учрайди. Гоҳо шу тарздаги ифода давомидан махсус изоҳ қўшилади: “... қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир”, “саҳар вақти туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава қўшилди”, “Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскар билан халқ орасида уруш бошланди...”. Қодирий кунлик вақт қисмлари учун намоз атамаларини бежиз танламайди – “шом азони”, “субҳ намози” (бомдод), “асрдан бир оз эртароқ” тарзидаги изоҳлар адиб романларида индивидуал маъно ва поэтик-категориал моҳият касб этади.

Бизнингча, Қодирий ижодига хос ушбу тасвир йўсини салафлари адабий тафаккуридан ўтган. “Бобурнома”да ҳодиса рўй берган йил, ой, ҳафта, кун ва ҳатто ўша куннинг аниқ маҳалигача қайд этилади. Масалан, Бобур “Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом

била намози хуфтан орасида Андижонга келдим” (32-бет), деб замонни намоз вақтига боғлаб ифодалайди. Асарнинг юзлаб ўринларида “намози бомдодни ўтаб”, “намози пешиндин сўнг”, “намози дигарга ёвуқ”, “намози шомда”, “намози шом била намози хуфтан орасида”, “намози хуфтангача” каби таъбирлар учрайди. Баъзан Бобур фалон куни “сабоҳи”, “офтоб бир найза бўйи чиқиб”, “офтоб чиққанда”, “офтоб ўлтурур маҳал” дея Қуёшнинг ҳаракати ва бошқа вақтларга ҳам диққат қаратади. Сираси, “Бобурнома”да улкан вақт бутунлиги, унинг қисмлари ҳамда кунлик вақт ўлчами муайян тизимга солинган.

Бу каби уйғун жиҳатларга имон-эътиқодли икки адиб шууридаги табиий сезим ва туйғулар ифодаси сифатида қараш ўринлидир.

Шакл-шамойил тавсифи

Ёзувчилар қаҳрамонларининг портретини мақсади ва маҳоратига кўра турли йўсинда чизади. Ташқи қиёфа белгиларини образларнинг ички олами билан уйғунлаштиради, баъзан қаршилантиради. Қодирий “Ўткан кунлар” романи бошида Кумуш қиёфасини “қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари”ни, “тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи”ни, яъни “қиз суратида кўринган малак” сиймосини қуюқ, нафис ранглар уйғунлигида нисбатан кенг (29-бет), Ўзбек ойимни “элли беш ёшлар чамалик, чала-думбул табиъатлик” (129-бет) тарзида қисқа тавсифлайди. Айни чоқда, адиб бошқа образларни умумлаштириб, тиғиз таърифлайди. Отабекни “оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган, қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” (7-бет), Юсуфбек хожини “тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот” (82-бет), Зайнабни “ўн етти ёшлар чамалик, қулча юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик” (158-бет), Уста Алимни “қирқ ёшлар чамалик, қонсиз юзлик, сийраккина соқоллик, қўй кўз, кўп вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик” (186-бет), Ҳасаналини “олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнгироқ пешаналик, сариққа мойил, тўгарак қора кўзлик, оппоқ узун соқол-

лик” (8-бет), Хомидни “узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши” (8-бет), Ўтаббой қушбеғини “тўла юзлик, ўсиқ қошлиқ, оғир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич оскан қирқ беш ёшлар чамасида бир киши ” (69-бет), Азизбекни “...бошига оқ шоҳидан салла ўраган... сийрак қошлиқ, чўққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш-эллӣ ёшлар чамалик бир киши”(81-бет), Райимбек додхоҳни “...жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз, иягида бир оз сийрак, кўримсиз қора соқоллик, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилгансумон бир киши” тарзида (81-82-бетлар) тасвирлайди. Эринмасдан, узундан-узоқ кўчирилган ҳар бир образ қиёфаси бетакрордир. (Бу поэтик усул романдаги бошқа образларнинг шакл-шамойили, ҳулқ-атвори ва руҳияти тавсифида ҳам кузатилади.) Шакл-шамойил тасвирида қўлланган сўзлар маъносидан ёзувчининг образларга меҳр-муҳаббати ё тескари муносабати – антипатияси сезилади. Қиёфаларнинг бадиий-эстетик тасвири ўқувчи кўнглига ҳам кўчади. Китобхон тасаввурида образлар жамланиб, Абдулла Қодирий “адабий мамлакат”нинг фуқароларига айланади.

Гарчанд тарихий-мемуар асар саналса-да, бундай қисқа, аниқ ва лўнда поэтик тасвир усули “Бобурнома”га ҳам хос. Бобур отаси – Умаршайх Мирзо тўғрисида “паст бўйлик, тегирма соқоллик, қўба кўзлик, танбал киши эди”, деб ёзади (9-бет). Султон Аҳмад мирзо хусусида “баланд бўйлуқ, қунқор соқоллик, қизил юзлуқ, танбал киши эди. Соқоли энгақида эди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара (гапга чечан – Б.К.) киши эрди” (19-бет), деб ёзса, қирқ уч ёшида вафот этган Султон Маҳмуд мирзони “паст бўйлуқ, суюқ соқоллик, танбал, синчисизроқ киши эди”, деб тавсифлайди (26-бет). Бошқа бир саҳифада “Одилӣ” тахаллуси билан ғазал битган Бойсунғур мирзони “улуғ кўзлуқ, қўба юзлуқ, ўрта бўйлуқ, туркман чехралик, малоҳатлик йигит эди”, дея таърифлайди (63-бет). Бобур “покиза эътиқодли”, “одми ва фақир”, “таъби назми бор”,

“фосиқ”, “муттақий”, “золим ва кофирваш”, “кулагач ва ҳаззол” каби сифатлар билан қаҳрамонларининг феъли-хўйи ва ички олами ҳақида ҳам маълумот беради. “Бобурнома”дек мўътабар асарнинг ҳаққоний тасвир услуби Абдулла Қодирийга манзур бўлгандир. Устоз адабиётшунос Умарали Норматов “Қодирий мўъжизаси” китобида “Ўтмишда яратилган талай асарлардаги, жумладан, “Бобурнома”даги реалистик хусусиятларни асло камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, “Ўткан кунлар”да ўзбек халқи ҳаёти илк бор ўзининг тўлақонли реалистик ифодасини топди”, деб таъкидлагани ҳам бежиз эмас (Норматов У. Қодирий мўъжизаси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2010. 195-196-бетлар).

Одимлар ва қадамлар

Самарқанд шаҳри тўғрисида “Бобурнома”да бундай маълумот келади: “Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур...Самарқандни Искандар бино қилгандур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахти қилгон эмастур. Қўрғонини, фас(и)лнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. **Ўн минг олти юз қадам чиқти**” (43-бет).

Бобур масофа ўлчови учун асосан “курух”ни қўллайди. Самарқанддаги Охинин дарвозаси ёнидаги жомеъ масжидидан гап очиб, бино пештоқиға “Ва ‘из ярфаъу Иброҳим ал-қавоида (ило охириҳи)” ояти маҳобатли ҳарфлар билан ёзилганига диққат қаратади ва “андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур”, деб аниқлик киритади.

Хўш, курух қандай бирлик? Жавобни Бобур Мирзонинг ўзи беради: “Бу курухларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечуким, “Мубаййин”да мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,

Бир курух они Ҳинд эли дер, бил” (323-бет).

Бир милга тенг курухни от ёки одам қадами билан ўлчанган масофа ҳам тасаввур этишга ёрдам беради. Ўн бир ярим курух масофа от қадами билан йигирма уч мин-

гу бир юз, одам қадами билан ҳисоблаганда эса қирқ олти минг икки юз одим бўлади. Бобур бундай ёзади: “Буюриб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин **отининг ҳар қадамини** ўрдуғача санасун, йигирма уч мингу бир юз санабтурким, **қирқ олти минг икки юз қадам** бўлғайким, ўн бир ярим курухдур” (338-бет).

“Ўткан кунлар” романида ҳам ровий ўқувчини ортидан эргаштирганча Марғилон ўрдасининг атрофини қадамлаб чиқади. “Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмагани учун кўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик: дарвозанинг сўл биқинига қараб **икки юз одим** кетсак кўрғон девори тугалаб, бурчга етилади... Шундан кейин бир бўшлик ер билан кўрғоннинг жанубига қараб кетилди. **Тўрт юз одимлаб** борилғач, кўрғоннинг шарқи-жануби бурчига етилиб, бу бурчини ҳам ановисидай қоровулсиз топилади. Бу бурчдан қараган кишига кўрғоннинг ғарби-жанубий бурчи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт бурчини айланиб чиқилса **бир минг олти юз одим** босилган бўлиб ўрданинг ғарб томонидан биз танишган ўрда дарвозасига келинади” (67-бет). Бошқа бир саҳифада адиб масофани худди Бобур Мирзодек от қадами билан ўлчайди: “Бошлар уюми билан Азизбек ораси **қирқ-элли от одими** қолган эди” (82-бет). Турли тарихий даврларда оралиқ масофа, узунлик ёки йўлни ўлчаш учун йиғоч, аршин, газ, қарич, метр, километр каби ўлчов бирликлари ишлатилган. Аммо “Бобурнома” билан “Ўткан кунлар” муаллифлари ўрда ва кўрғонлар атрофини кўпинча қадамлаб чиқади ёки отини одимлатиб ўлчайди.

Икки тилчи

Абдулла Қодирий бетакроп асарлари билан ўзбек адабий тилининг бойлигини исбот этди; ўрни келганида шевага хос сўзлардан унумли фойдаланди. Адиб халқ тилида қўлланадиган “**чип**” сўзини “ғов, баррикада маъносида”, бошқа бир саҳифада ишлатилган “**эшик**” сўзини “Фарғонада ҳовлини эшик дейдилар” деб изоҳлайди. Ҳомид Жаннат опага “...гузардан чиқиб **бир чорак** эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз” дейди. Ёзувчи “бир чорак”ни “уч ярим-тўрт қадоқ чамаси тош-

дир” деб шарҳлайди. Бугунги ўқувчига бир қадоқнинг 409,512 граммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги эканини эслатиш зарур. Бошқа бир эпизодда узоқ айрилиқдан кейин қайта учрашган Кумуш Отабекка “Сиз энди **қирчиллабсиз!**” дея лутф қилади. Адиб “қирчиллаш” сўзига “Қирчиллаш – одатда қорга айтилади. Масалан, қаттиғ совуқда ёқган қор қирчиллайди. Шундан олиб, айни етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар” тарзида изоҳ ёзади. “Меҳробдан чаён”да Худоёрхон арабий сўзларни кўп қўллагани учун мирзоларига “Эналаринг арапқа текканма?” деб танбеҳ беради. Ёзувчи “**эналаринг**” сўзига тўхталиб, “Эналаринг сўзидаги “нғ” ҳарфини “нғ” равишида қалин сўзлайди. Бу кунги Фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса, қишлоқларда) юмшоқ “нғ” ўрнига қалин “нғ” ишлатилиши кўб эшитилади. Ҳозирги ислоҳ қилинган ҳарфларимизда бу қалин “нғ”нинг махсус шакли йўқдир. Ёзган (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам, бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин “нғ” ўзбекча бир нечта сўздагина ишлатилмай кўб (элпилаб) сўзда истеъмол қилингани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этилади. Масалан, машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, дарғ, тўнғиз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч, анғиз, тинғ ва бошқалар... Эски “нинг” “нғ” равишида ислоҳ қилинган. Бу йўғон “нғ” ҳам “ғ” ҳарфининг устига нуқта қўюлиб ёзилсамикан...”, дея батафсил изоҳ ва ўринли таклиф беради (“Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён”, 430-бет). Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятлари, жамики фазилатларини қадрлаш устида бош қотирган, шу боис ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ҳодисага махсус тўхталади.

Бобур ҳам машҳур:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Кўнгулум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш албатта киши*

рубойисидан кейин туркий тилнинг товуш хусусиятига доир мулоҳаза битади: “Сўнгра маълум бўлдиким, турк лафзида маҳал иқтисоси била “то” ва “дол”, яна “ғайн” ва “қоф” ва

“коф” бир-бирлари била мубаддал бўларлар эмиш” (90-бет). Ўрнига қараб “т” билан “д” ундошининг, “ғ”, “қ” ва “к” товушларининг ўрни алмашиб келиши, уларнинг ўзаро мослашувчанлик табиатини тушунтиради. Бобурнинг йигирма саккизта ҳарфдан таркиб топган алоҳида алифбо – “Хатти Бобурий”га тартиб бергани, шу хатда фарзандларига мактуб ёзгани, замонасининг хаттотларига “Мусҳаф”-ни кўчиртириб Маккаи Мукаррамага юборгани маълум (Султонов Ў. *Хатти Бобурий. “Мозийдан садо” журнали, 2003 йил 3-4-сон. 90-92-бетлар*). “Бобурнома”да жой номлари, турли тарихий шахслар, турфа урф-одат, удумлар, ҳайвонот, наботот оламига доир кўплаб сўзларга изоҳ берилади. Масалан, “Яна Ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилиб турлар: юз мингни “лак” дерлар, юз лакни “курур” дерлар. Юз курурни “арб” дерлар. Юз арбни “карб”, юз карбни “нил”, юз нилни “падам”, юз падамни “сонг”. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур” (266-бет). Тилшунослар фикрича, Бобур икки юздан ортиқ сўз этимологиясига аниқлик киритади. “Бобурнинг этимологик кузатишлари аниқ далилларга таяниши, изчиллиги ва ҳақиқатга яқинлиги билан аҳамиятлидир” (Холмонова З. *“Бобурнома” лексикаси. Тошкент, “Фан”, 2007. 16-17-бетлар*).

Бобур Ҳумоюнга ёзган жавоб мактубида ўғли хатида йўл қўйган имло хатоларига эътибор қаратади. Энг асосийси, услубига нисбатан “Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға” (321-бет), дея қимматли ўғит беради. Бобур билан Қодирийнинг асар, битик, мактуб, иншо ни аниқ ва тиниқ ёзиш хусусидаги фикрлари ўзаро уйғун. Қодирий фикрича, ёзганларига “ёзувчининг ўзигина тушуниб бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб”, “фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин бермаслик лозим”. Ёш ёзувчилар ўз асарларига бировнинг сўнгсўз ёки сўзбошиси билан тумор таққандан ёки нашриёт муҳаррирларига ортиқча иш қолдиргандан кўра ўз сўзларида собит туриб, “бир соатда эмас, ўн соатда ёзишлари” ва ёзганларини “бир қайта эмас, ўн қайта ту-

затишлари кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам умидликдир” (*“Диёри бакр”, 230-бет*). Назаримда, ҳар икки аллома адибнинг адабий-назарий ўғитлари ёш ижодкорлар учун дорилфунун сабоқлари ўрнини босади.

Гул шайдолари

Қодирийни қурдошлари “гул шайдоси эди” деб хотирлайди. Адиб қаҳрамонларини баъзан гулга менгзайди ёки уларни гул парвариши билан машғул этади. Ёзувчи Кумушбибининг паришон ҳолини “Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳарҳолда намозшом гул каби ёпиқ эди” (30-31-бет), деб тасвирлайди. Кумуш турмушга узатиладиган саҳнани ёдга оламиз: қиз йиғинига Кумушнинг дугоналари жамланган. Бу йиғинни ҳам ёзувчи “Қизлар мажлиси – гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!” (53-бет) тарзида “гуллар” билан безайди. Бундай гўзал манзара қаршисидаги одам “гул танлашда бирор қарорга келолмай” ҳаммага қулги бўлиши мумкин. Аммо даврага Кумушбиби кириб келгач, агар гулни гулдан ажратиб танлашга зарурат бўлса, энди одам мутараддид бўлмайди, иккиланиб эсанкирамайди. Чунки “Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги бир ой эди” (54-бет). Дали-ғули Ўзбек ойим Кумушни биринчи бор кўрганида гоҳ ўпқаланиб, гоҳ эркаланиб, “Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан...” (325-бет), дея шоирланади. Роман интиҳосига яқин Отабек туш кўради. Адиб унинг тушини ҳам гул ва гулзор томон буради. Отабек “туш кўрар эди: чаманда гуллар очилган эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул ранго-ранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш” (368-бет). Қодирий гул шайдоси эди, бу фазилат унинг қаҳрамонларига кўчган.

Латиф гуллар шоиркўнгил инсонни ўзига мафтун қилиши тайин. Айниқса, ҳаётининг бирор кунини хотиржам ўтказмаган, “икки рамазон ийдини паёпай бир ерда” ўқимаган Бобурнинг кўнгли чаманзорлар гўзаллигидан ором топади. У гул навлари билан қизиқади. Кобулда лола гулининг ўттиз тўртта тури

борлигини қайд этади. Ҳиндистонда ўсадиган “жосун”, “канир”, “киюра”, “ёсуман” каби бир қанча гулларнинг шакли, ранги, танаси, илди-зи ва ҳидигача таърифлайди (264-бет). Бобур Ограга сув келтириб, обод этганини бундай таърифлайди: “Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаринлар мураттаб ва мукамал бўлди”(275-бет). Бошқа бир ўринда “Тарҳ билан чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак” (330-бет), деб ёзади. Бобур Ҳиндистонда нилуфарзор сайрига чиқади. Бу гулни таърифлаб ҳиндлар нилуфарнинг уругини “дуда”, гулнинг ўзини “кавал кикрий” деб аташларини эслатади (338-бет). Бобур қадами етиб борган турли ҳудудларда кўчатлар ўтказиб, гуллар экиб, ўнлаб боғроғлар ва юзлаб гулзорлар барпо қилади. Буни орадан бир неча аср ўтиб, Жавоҳарлаъл Неру “Дунё тарихига назар” китобида алоҳида эътироф этади.

Китоб – тилсим

Одамларнинг маънавий даражасини мутолаа қилган китоби ҳам белгилайди. Тақдир Алишер Навоийни 6-7 ёшида “Зафарнома” муаллифи Али Яздийга рўбарў қилади. Ўшанда мўйсафид муаррих билан бола Алишер ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтади. Аллома жажжи иқтидор соҳибидан мутолаа қилган китоблари хусусида сўрайди. Алишер Қуръони каримдан “Мулк”кача таълим олганини айтади. Қолаверса, у ёшлигида “Мантиқ ут-тайр”ни ёд билгани маълум. Бундай маълумотлар тарихий шахслар маънавий портретига чизги беради. Бобур ҳам ўз даврининг машхур ақоибларини таъриф этар экан, улар ёзган ёки ўқиган китобларни эсга олади. Хусусан, Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавоид ул-кибар”, “Мезон ул-авзон” каби асарларини санаб ўтади. Таъкидлаш жоизки, Бобур ўз хотираларида Навоийдан бошқа бирор шахсга бундай “қуб ва хўб” таъриф берган эмас.

Отаси Умаршайх Мирзо хусусида бундай ёзади: “Равон саводи бор эди. “Хамсатайн” ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқур эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди. Таъби назми

бор эди, вале шеърға парво қилмас эди” (10-бет). Замондошларидан баъзилари Мусҳаф китобат қилишини қайд этади. Умуман, машхур уламо ёки тарихий жойлар таърифида “Саҳиҳи Бухорий”, “Ҳидоя”, “Темурнома”, “Фатҳнома”, “Зафарнома”, “Искандарнома”, “Шоҳнома” каби мўътабар китоблар эсга олинадик, натижада тавсиф янада теранлашади.

Отабекнинг “Бобурнома” ўқиганини қайд этиб ўтдик. Қодирий бошқа қаҳрамонларини ҳам маълуму машхур китоблардан насибадор қилади. Дейлик, Юсуфбек хожи Қуръони карим ва “Далойил ул-хайрот”ни, ошиқ қаҳрамонлар Фузулийнинг “Девон”ини, Раъно эса мумтоз шоирлар қаторида Амирий, Фазлий Намонгоний каби замондош қалам аҳли асарларини мутолаа қилади.

“Меҳробдан чаён” романида масжид ҳужраси тасвири келади. Ҳужра тоқчасига Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳ мулла Жомий” асари (араб тили грамматикаси – “Кофия”нинг шарҳи), хошиясида диний ҳукмлар изоҳланган “Ақоиди маъалҳавоший”, мантиққа доир “Ҳикмат ул-айн”, Марғинонийнинг “Ал-виқоя”, Расулulloҳ (с.а.в.) ҳаётига оид “Сияри шариф” каби мўътабар китоблар тахланган. Калоншоҳ мирзо, Шаҳодат муфтий, Абдурахмон домла мазкур китобларни ўқиганми? Адиб уларнинг қўлларига бу китобларни тутқазмайди, шунчаки тоқчага тахлаб қўяди. Ўқилмаган китоб – очилмаган тилсим. Ўқиган билан ўқимаган ҳеч қачон баробар бўлмайди. Ўқиганлар олиму уламо бўлади, ўқимаганлар эса шайтон йўлига кириб, умрини ғийбату ғурбат билан ўтказади.

Алқисса, Абдулла Қодирийнинг руҳияти, адабий-эстетик концепцияси, одам ва олам хусусидаги қарашлари Заҳриддин Мухаммад Бобурниқига яқин. Икки адиб фитратидagi мардлик, жасорат, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, истеъдод каби фазилатлар ўзаро уйғун келади. Сирасини айтганда, тарихнинг олис қаъри ва яқин ўтмишдаги дили, тили ва маслаги бир бўлган адабий сиймолар маънавият майдонидан ёнма-ён туради. Орадаги масофа қанчалик узоқ бўлмасин, муштарак фикрли ижодкорлар адабиётнинг рамзий тилида ғойибона суҳбат қура олади. Уларни боғловчи руҳий ришталар эса пойдор, мустаҳкамдир...